

Camp de l'Espadà

Reflexions ambientals a la Serra Espadà

**Entrevista
Xavier Delgado i
Franco**

**El crim de
Xóvar, segons
la premsa de
l'època**

**Els deportats
d'Espadà als
camps nazis**

**Elisa Pérez
Rodríguez:
cròniques
excursionistes
per la Serra
d'Espadà**

**Arquitectura
tradicional Serra
d'Espadà**

ÍNDEX

- 4 L'Entrevista, Xavier Delgado i Franco
- LA VIDA A LA SERRA**
- 7 El crim de Xóvar (1927), *per Nel·lo Navarro*
- 17 Els deportats d'Espadà als camps nazis, *per Lara Cardona*
- 23 Mostres, fires, jornades, mercats... tradicionals, *per Vicent Fausto*
- MÓN MEDITERRANI**
- 25 Elisa Pérez: Cròniques excursionistes per la Serra d'Espadà,
per Òscar Pérez
- 35 Arquitectura tradicional a la Serra d'Espadà,
per Juan Manuel Garcia
- ACTUALITAT AMBIENTAL**
- 43 Les polítiques forestals dels governs del PP, *per Carme Orenga*
- TOTS FEM NATURA**
- 47 El turisme a la Serra d'Espadà: com afecta a la població local?,
per Llorenç Crespo i March
- MEMÒRIA DE LA FUNDACIÓ**
- 53 Memòria de la Fundació Serra Espadà 2014, *per Carme Orenga*
- NOVETATS BIBLIOGRÀFIQUES**
- 57 Hacia la sobriedad feliz

Edita: Fundació Serra Espadà. www.serra-espada.org.

Direcció: Manolo Pérez Lavall.

Consell de Redacció: Óscar Pérez, Carme Orenga, Esther Capilla, Lourdes Tamborero.

Tiratge: 500 exemplars.

Maquetació i Impressió: ~~coprint~~, València.

Portada: Aín. Foto: Josep Pasqual Segura.

I.S.S.N.: 1578-1593

Depòsit Legal: CS-326-1998

La línia editorial d'aquesta revista és el lliurepensament, per tant, les opinions pròpies del consell de redacció es trobaran a l' editorial. La resta d'opinions seran únicament responsabilitat dels qui les signe.

AMB AL COL·LABORACIÓ DE:

la vida a la serra

El crim de Xóvar, segons la premsa de l'època

Nel·lo Navarro

Periodista i escriptor

Les coves, avencs, grutes i en general tota mena de cavitats han estat al llarg de la història de la humanitat envoltades d'una aurèola de misteri. La foscor que regna entre les seues parets, els dubtes sobre la seua profunditat i procedència o la possible existència a l'interior de misteriosos animals o imaginaris ésser mitològics, les han convertides en indrets perfectes per generar enigmes, amagar secrets o despertar en la fantasia dels humans els arcs i les incògnites del nostre passat més atàvic.

D'origen triàsic, modelada entre roques arenoses, calcàries i margues, l'orografia i la hidrografia d'Espadà afavoreix l'existència de cavitats a la serra, algunes de les quals amaguen corrents d'aigua al seu si. Una d'aquestes cavitats, l'avenc de Fondegulla, més conegut popularment amb el castellanisme de «la Sima», va cridar la meua atenció des de ben menut. Situat al marge del barranc de la Basseta, aquest avenc té 34 metres de profunditat, amb una caiguda

pràcticament vertical, i comunica directament amb el riu subterrani de les coves de Sant Josep de la Vall d'Uixó.

Un grup d'amics baixàrem l'any 1978 a l'interior de l'avenc. Érem una colla de joves, quasi adolescents, que ens havíem embarcat amb il·lusió en aquella aventura espeleològica i va ser mentre preparàvem tot allò necessari per al descens que vaig escoltar per primera volta parlar del crim de Xóvar. Els comentaris, provinents d'alguns membres de la meua família i de les famílies d'alguns dels qui es disposaven a baixar amb mi a l'avenc, eren quasi telegràfics, ja que es limitaven a matisar l'existència d'un assassinat a la localitat de Xóvar, del llançament del cadàver a «la Sima» de Fondegulla i de la detenció de l'assassí i el posterior rescat de les restes.

Aquell succés real, filtrat pel temps i les nombroses veus que han anat contant-lo ací i allà, sumant i restant anècdotes i arribant fins i tot a convertir-lo en un romanç de canya i cordell que es cantava

pels pobles (i que com veurem encara hi ha qui recorda al peu de la lletra), situaren el crim a mitjan camí entre la història i la llegenda. El que segueix és el relat que en feren en aquell moment els diaris de l'època.

EL CRIM A LA PREMSA DE CASTELLÓ

El dia 21 de març de 1927 saltava la notícia del crim a les pàgines de l'*Heraldo de Castellón*, primer diari a fer-se ressò dels fets ocorreguts a Xóvar. Miguel Ten Beltrán, un industrial veí d'aquesta localitat de l'Alt Palància, propietari d'una fàbrica de tapons i ruscós d'abelles de suro, havia confessat davant la Guàrdia Civil ser l'autor de la mort violenta d'Antonio Mancilla Rocha, treballador de la seua fàbrica.

El diari, en la secció de successos i amb el titular «CHÓVAR. UN CRIMEN», destacava que Antonio Mancilla havia estat mort per Miguel Ten «sobre las nueve horas del día 11 del corriente mes». L'*Heraldo* assegurava que entre treballador i patró es va iniciar una «fuerte discusión con motivo de una cantidad que le adeudaba al referido Mancilla, degenerando dicha discusión en una riña y con un pequeño palo el Miguel le dió al Mancilla un golpe en

la cabeza dejándole muerto en el acto».

Un altre diari castellanenc, el *Diario de Castellón*, va informar dels fets un dia després, el 22 de març. Aquest diari narrava l'assassinat amb el titular «EL CRIMEN DE CHÓVAR» i matisava que l'assassí, Miguel Ten, havia contractat la víctima per a treballar a la seua empresa, però a més a més, li havia oferit «participación en el negocio, además de sufragarle los gastos de estancia y manutención».

Aquest mateix diari continuava informant que Mancilla havia desaparegut sobtadament de Xóvar, la qual cosa resultava estranya ja que «por su buen carácter, por el buen comportamiento que el referido obrero observara durante su estancia en el pueblo, no pudo creer la gente una inexplicable ida o fuga. Y he aquí al pueblo con aquel su innegable instinto y don de observancia, dejar correr el rumor de que el infeliz operario debía haber sido víctima de un crimen. Y aún como presunto autor deja sonar quedamente el nombre del dueño de la fábrica». En aquell moment a Xóvar hi havia un cens de 697 persones i 398 cases que disposaven de llum elèctrica.

QUI ERA ANTONIO MANCILLA?

Segons els diaris de l'època, Antonio

“Les coves, avencs i grutes han estat al llarg de la història de la humanitat envoltades d’una aurèola de misteri. La foscor que regna entre les seues parets, els dubtes sobre la seua profunditat i procedència o la possible existència a l’interior de misteriosos animals o imaginaris ésser mitològics, les han convertides en indrets perfectes per generar enigmes.”

Mancilla, conegut popularment com *el Andaluz* per ser natural de Jimena de la Frontera, un poble de la comarca del Campo de Gibraltar a la província de Cadis, tenia quaranta anys. Abans de marxar a Xóvar a treballar a la fàbrica de Miguel Ten havia estat uns quants anys exercint d’oficial en una altra fàbrica de suro a Eslida.

Amb tota seguretat, Mancilla coneixia els oficis relacionats amb la indústria del suro, ja que Jimena de la Frontera es troba a la Serranía de Ronda, una zona densament poblada de sureres on actualment s’ubica el parc natural de Los Alcornocales.

En l’*Anuario-guía de la provincia de Castellón* de l’any 1925 apareix ressenyada a la pàgina 328 la fàbrica de Miguel Ten, on va entrar a treballar més o menys per aquesta època Antonio Mancilla. Aquesta publicació destaca textualment l’existència a Xóvar de dues fàbriques de «Taponés y colmenas (Fàbrica de). Francisco Beltrán Torres. Miguel Ten Beltrán».

Del text dels diaris i de la lletra del romanç que es va popularitzar després de la seua mort es dedueix que Antonio Mancilla va treballar durant dos anys a la fàbrica de Xóvar i que, a més d’exercir d’oficial,

degué invertir una quantitat de diners per millorar el negoci. En intentar que Ten li tornara aquesta quantitat es degué iniciar la disputa entre propietari i treballador que va acabar amb la mort del darrer.

LA CONFESSIÓ DEL CRIM

Tot i que els diaris no ho detallen, és possible que algun veí tinguera indicis de l’assassinat, bé perquè va veure o va sentir alguna cosa sospitosa o, tal com apunta el *Diario de Castellón*, perquè es va estranyar per la sobtada desaparició d’Antonio. El fet és que el caporal del sometent xover, Manuel Soldevilla, avisat del possible succés, va decidir posar el fet en coneixement de la Guàrdia Civil de Sot de Ferrer, que en aquell moment era, per demarcació de partit judicial, la caserna més pròxima a Xóvar.

El *Diario de Castellón* ho relatava així: «**Puesta la guardia civil -¡salve, institución admirable!- del puesto de Sot de Ferrer en antecedentes del asunto, fue desplegando aquella su característica habilidad e hizo comparecer a su presencia a Miguel Ten. Estrechado éste a preguntas en un habilísimo interrogatorio, no pudo menos que, en efecto, declararse autor del horrendo crimen**».

Aspecte actual de la boca de l'avenc de Fondegulla, cobert amb un sostre i una reixa que permet l'entrada de l'aigua de les riuades i alhora evita que es llancen brutícies o es produïska algun accident.

Una volta efectuada la confessió, segons l'*Heraldo de Castellón*, Miguel Ten «**ha sido detenido y puesto a disposición del señor juez de Segorbe, que se presentó a tal efecto en el pueblo de Chóvar**». Abans, però, l'assassí confés havia relatat els detalls del succés i com, una volta mort Antonio Mancilla, havia aconseguit desfer-se del cadàver: «**A las diez de la noche del mismo día 11, metió el cadáver en un saco, lo colocó encima de una caballería de su propiedad y lo condujo el término de Alfondeguilla, arrojándolo a la profunda sima denominada Cabanellas, que existe en dicho término municipal**».

L'altre rotatiu castellanenc, el *Diario de Castellón*, va ser un poc més explícit respecte del *modus operandi* de l'autor de la mort de Mancilla, ja que apuntava que «**el criminal parece ser que partió el cadáver en dos mitades que metió en sendos sacos, y colocándolos sobre una caballería se los llevó por la noche al término de Alfondeguilla, y en una profunda sima los arrojó**».

EL RESCAT DEL CADÀVER

Per acabar d'esbrinar definitivament l'assumpte, una volta confessat el crim per part de l'autor, el jutge va

ordenar que es recuperara el cadàver. L'encarregat d'instruir l'atestat del rescat va ser el jutge municipal de la Vall d'Uixó, acompanyat de forces de la Guàrdia Civil de la caserna d'aquesta localitat.

Però per rescatar el cos de l'infortunat Mancilla calia baixar a l'avenc on l'havia llançat Miguel Ten i tot fa pensar que els guàrdies civils no mostraren disposició a fer-ho, per la qual cosa buscaren un voluntari. I el trobaren; el veí de la Vall d'Uixó Manuel Esbrí Sanfèlix es fa oferir a baixar a l'avenc i recuperar les restes del finat: «**el gesto de Esbrí puede calificarse de heroico, no solamente por los peligros que lleva en si operación tan arriesgada, como es la de descender al fondo de una abertura de una profundidad desconocida**». El *Diario de Castellón* fa una descripció ben detallada de l'operació de rescat. El text publicat el dia 23 de març de 1927, íntegre, és aquest:

«EL DESCENSO DEL ESBRI

El vecino de Vall de Uxó, Manuel Esbrí Sanfèlix, no se ha arredrado ante las dificultades enormes que ofrece el descenso al fondo de la sima, a pesar de lo que se sabe y de lo que se ha fantaseado respecto a ella.

“Aquell succés real, filtrat pel temps i les nombroses veus que han anat contant-lo ací i allà, sumant i restant anècdotes i arribant fins i tot a convertir-lo en un romanç de canya i cordell que es cantava pels pobles.”

Atado por la cintura con una fuerte sogá, descendió tranquilamente, haciendo alarde de una sangre fría envidiable.

EN EL FONDO

A los 43 metros de profundidad Manuel Esbrí pudo poner pie en tierra, aunque no muy firme. La multitud de piedras, animales y objetos de los más extraños, arrojados al fondo en el transcurso de varios siglos, constituían un enorme montón, en cuyo vértice sentó pie el bravo explorador, hundiéndosele una pierna en los escombros mientras la otra resbalaba por un lado del montón.

Valiéndose de una linterna eléctrica pudo hacerse cargo del lugar donde se hallaba. Es una especie de plazoleta de la que parten algunas galerías de poca extensión por distintos lados.

DESCUBRIMIENTO DE UN ESQUELETO

Manuel Esbrí descendió del pequeño montículo y se dispuso a buscar el cadáver del desgraciado Antonio Mancilla, objeto de su arriesgada descensión.

Pronto descubrió una cabeza, a la que se acercó para reconocerla mejor, observando que se trataba de un esqueleto completo, que no podía ser

en manera alguna del cadáver que días antes había sido arrojado.

LADRA UN PERRO

En atención a esto continuó su investigación. Cuando más tranquilamente se dedicaba a esta tarea registrando uno de los corredores, le sorprendió verse acosado por la espalda por un perrito que le ladraba furiosamente.

“La extrañeza y el pánico de Manuel Esbrí no es para describirlo ¿Cómo se hallaba aquel perro allí? Al salir pudo desvanecer sus preocupaciones: el perrillo había sido arrojado por sus dueños once días antes, y Esbrí pudo observar que durante un tiempo se había alimentado despedazando un cerdo que había caído o lo habían tirado también por aquellos días.

HALLAZGO DEL CADÁVER

Manuel Esbrí se repuso prontamente de la sorpresa y de la impresión que le produjo la aparición del perro, el que, por otra parte, no podía importarle gran cosa, por tratarse de un animal pequeño, y reanudó su tarea.

Al poco rato descubrió una pierna del cadáver que buscaba y después otra, la cabeza y los

Aspecte antic de la boca de l'avenc.
La foto és de l'any 1979 i mostra
l'autor del reportatge abans de
començar el descens a l'avenc.

dos brazos, últimamente, el cuerpo y a su lado el envase de una caja de jabón.

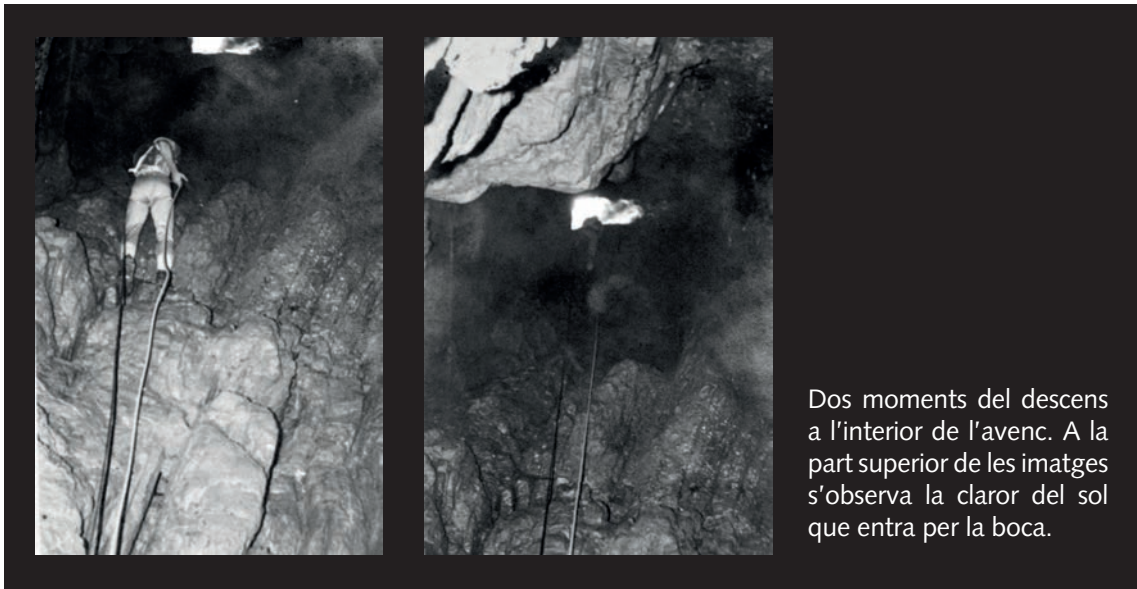
Manuel Esbrí fue subido, como había sido bajado, entregando todo lo que había encontrado al señor juez municipal de Vall de Uxó.

Por lo visto, se supone que el asesino de Antonio Mancilla, después de producida la muerte, trató de colocar el cadáver en la caja de jabón y no cabiendo en ella todo, le cortó la cabeza y las extremidades, que puso dentro de un saco, que también ha sido hallado en el fondo de la fatídica sima de Alfondeguilla.»TT

L'Heraldo de Castellón, per la seua banda, informava també el dia 23 de març del rescat del cadàver del fons de l'avenc. Del text es dedueix que es trobava en molt mal estat, ja que l'autor del text publicat en aquest diari matisa que «no se ha podido identificar el cadáver pero algunos de Alfondeguilla que conocían al Mancilla han asegurado que la americana que cubría el cuerpo, así como la gorra que conservaba la cabeza y otras prendas que cubrían las restantes partes del cuerpo, se las vieron a la víctima de aquella fecha». Per ordre judicial, el cos del finat va ser soterrat al cementeri de Fondeguilla.

Fins ací les dades publicades a *l'Heraldo de Castellón* i al *Diario de Castellón*, els dos principals diaris de l'època editats a la capital de la Plana. Aquestes informacions provocaren una allau de notícies que aparegueren els dies posteriors en nombrosos diaris i setmanaris madrilenys. Els periodistes de Madrid, sense contrastar dades, es limitaren a copiar, malament, allò que havia publicat la premsa castellonera, canviant els noms de la víctima i l'assassí, confonent el lloc on havia ocorregut el crim o el fossar on havien estat soterrades les despulles d'Antonio Mancilla.

Aquesta situació va provocar un escrit de protesta des de la Vall d'Uixó que va ser publicat a *l'Heraldo de Castellón* el dia 28 de març. L'article assenyala que «entre estos errores, los hay de tal magnitud que llegan a poner en entredicho el buen nombre de la ciudad de Vall de Uxó», i continua informant que el diari *La Nación* de Madrid ha publicat «un suelto encabezado con EL CRIMEN DE VALL DE UXÓ. Ni el crimen se ha cometido en Vall de Uxó, ni es el criminal vecino de esta ciudad, ni la sima donde fue arrojado el cadáver pertenece al término municipal de la misma, ni desde luego se ha enterrado en su cementerio».

Dos moments del descens a l'interior de l'avenc. A la part superior de les imatges s'observa la claror del sol que entra per la boca.

EL ROMANÇ DEL CRIM DE XÓVAR

L'impacte social de l'assassinat d'Antonio Mancilla i el posterior rescat del cadàver esquarterat del fons de l'avenc de Fondegulla va ser gran. La notícia va córrer com un reguer de pólvora encesa. Inicialment es va escampar pels pobles de la comarca i comarques veïnes, però des del moment que es va publicar a la premsa de Castelló i València els fets esdevingueren de domini públic a tot Espanya. El diaris de Madrid i Barcelona es feren ressò del crim.

El succés de seguida va formar part de l'imaginari popular. Se'n parlava per tot arreu i amb tot luxe de detalls de l'escabrós assassinat. No va passar molt de temps que va aparéixer un romanç que narrava la desgràcia d'Antonio Mancilla i les particularitats de la seua mort, que, com es dedueix de la seua lectura, no coincideixen exactament amb les informacions publicades a la premsa.

La cançó es va fer molt popular i actualment encara hi ha qui la recorda pels pobles de la comarca. És un exemple del que es coneix com *literatura de canya i cordell*, cançons i romanços que s'imprimien en fullets i es venien en fires, romeries o porrats i acabaven en boca de tots.

Joaquina Calvo Salvador, veïna de la Vall d'Uixó de 83 anys, encara la recorda completa, tal com la va aprendre de son pare. La que segueix és la seua versió transcrita per Josep Font i Nel·lo Navarro amb la col·laboració de Rafael Baldayo.

El día diez de marzo
de este próximo pasado
en Chóvar se ha cometido
un horrible asesinato;
en las afueras del pueblo
allí tenía un tal Miguel Ten
una fábrica de corcho,
la cual marchaba muy bien.

Ha poco más de dos años
entró allí a trabajar
un tal Antonio Mancilla,
de Jerez muy natural.
Tenía veintisiete años,
muy honrado y complacido,
por sus buenas cualidades
de todos era querido.

En Eslida ha trabajado
en espacio de once años,
ganando cuatro pesetas
y además el gasto franco.

Joaquina Calvo Salvador, veïna de la Vall d'Uixó de 83 anys, encara recorda la cançó completa tal com la va aprendre de son pare quan era xiqueta.

Como no tenía vicios,
ha podido ahorrar
mil duros, que colocó
en el Monte de Piedad.

Cuando se marchó a Chóvar
a casa Ten a trabajar,
éste estaba enterado
que en el Monte de Piedad
de Segorbe el Antonio
mil duros llegó a guardar,
los cuales prestó a Miguel
para el negocio ensanchar.

Pues de ahora a unos cuantos meses
el negocio no iba mal,
pero Antonio cayó enfermo
y cada día iba más mal;
el cual escribió a su madre
que se encontraba fatal
y quería ir a su lado
a ver si podía curar.

El antedicho diez día,
a las siete de la mañana,
el Antonio y el Miguel
tuvieron unas palabras:

Antonio le pidió a Miguel
lo que éste le adeudaba
y las cinco mil pesetas
que antes le dejó prestadas.

El Miguel, enfurecido,
sin decir una palabra,
le dio a Antonio en la cabeza
un terrible golpe de hacha;
al ver que pedía socorro,
otro hachazo descargó
sobre el desgraciado Antonio,
que al suelo muerto cayó.

Una vecina ya anciana
que pedir socorro oyó
se acercó hacia la fábrica
y el criminal que la vio
le hizo señas en la boca
que se callara o, si no,
que también la mataría
como al Antonio mató.

Después aquel asesino,
con velocidad atroz,
el cadáver del Antonio
al punto descuartizó:

El crimen de Chóvar

Popular

Partitura que recull els compassos de la melodia del romanç del crim de Xóvar, en la versió interpretada per Joaquina Calvo. La transcripció musical és obra de Josep V. Font.

la cabeza y las piernas
en un corcho las metió
y el cuerpo con los dos brazos
en una caja encerró.

Después aquel asesino
a Alfondeguilla marchó
con los restos del Antonio,
que en una burra cargó.
En dicho pueblo en el monte
hay una sima atroz
donde al desgraciado Antonio
el criminal arrojó.

Después aquel asesino
a Eslida iba a buscar
a ver si para su fábrica
encontraba un oficial.
Todos al verle le dicen:
·¿A Antonio, qué le ha pasado?
·Pues se ha puesto un poco enfermo
y a su pueblo se ha marchado.

Pues, ya repuesta del susto
que Miguel le había dado,
la anciana al que encontraba
se lo decía al contado.
El cabo del somatén,

que al momento se enteró,
se marchó al punto a Segorbe
a ver al juez de instrucción.

Llamado que fue a Segorbe,
por más que le preguntaban,
con gran cinismo y valor
el hecho a todos negaba;
mas a un guardia que conocía,
muy astuto y muy sagaz,
al verse tan acosado
le declaró la verdad.

Se marchó la comitiva
a Alfondeguilla a buscar
a ver si había alguno
para a la sima bajar.
Se ofreció uno del pueblo
pero no sé qué pasó,
parece que tuvo miedo
y al punto se arrepintió.

Un hombre que estaba allí,
natural de Vall d'Uixó,
llamado Manuel Esbrí,
a bajar se ofreció;
casado, de treinta años,

“El succés de seguida va formar part de l'imaginari popular. Se'n parlava per tot arreu i amb tot luxe de detalls de l'escabrós assassinat. No va passar molt de temps que va aparéixer un romanç que narrava la desgràcia d'Antonio Mancilla”

con mucha serenidad,
se preparó al momento
para a la sima bajar.
Sujeto por una cuerda,
con un torno fue bajado,
con dos hachas encendidas
que las llevaba en la mano.
Antes de llegar al fondo,
nuestro amigo se asustó
porque del fondo una perra
grandes ladridos le dio.

Cuando al fondo de la sima
nuestro hombre allí llegó,
la perra a hacerle caricias
al momento comenzó.
Pues ya repuesto del susto,
todo el punto registró,
se ofreció ante sus ojos
un espectáculo atroz.

Allí había cerdos muertos
y cosas que daba horror,
y los restos del Mancilla,
que despedían mal olor,
pues ya hacía once días
que estaban allí encerrados

y le faltaban del cuerpo
algunos grandes pedazos.

El valeroso Esbrí
subió los restos humanos;
después subió a la perra,
que el juez había dictado
que, por comer carne humana,
sea muerta al contado
y otra vez su cadáver
en la sima sea arrojado.
Al valeroso Esbrí,
por cumplir su cometido,
cincuenta duros le han dado
y un empleo le han ofrecido.
Pues todos le felicitan
por su arrojo y valor,
pronto deseamos todos
le den la colocación.

Que Dios acoja en su seno
al desgraciado Mancilla,
cuyos restos ya se encuentran
allá en Alfondeguilla,
y que la ley castigue
al asesino cruento
y que en todas partes sirva
este ejemplar escarmiento.